

ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ СНД: ПОТЕНЦІАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ Й НЕСПРАВДЖЕНІ НАДІЇ

Розглянуто досягнення та недоліки економічного розвитку країн СНД після здобуття ними незалежності. Підкреслено імітаційний характер господарського реформування, висвітлено глибинні причини невисокого рейтингу цих країн у світових економічних порівняннях. Наведено зарубіжні оцінки нинішньої ситуації у національних економіках країн регіону.

Час, що минув після розпаду Радянського Союзу, був дуже складним в економічному житті всіх його наступників, або, за західною термінологією, “нових незалежних держав”. З 15 колишніх радянських республік до складу Співдружності Незалежних Держав (СНД) увійшли 12, а три країни Прибалтики одразу взяли курс на інтеграцію в Європейський Союз. В Естонії, Латвії та Литві, як і в країнах Центральної Європи, перехід до ринкової економіки здійснювався під прямим контролем ЄС, який пообіцяв їм включення до свого складу (ст. 6 так званих Європейських угод прямо передбачала для кожного претендента на вступ щорічні й п’ятирічні оцінки з боку спеціальної комісії “прогресу у впровадженні ринкового господарства”¹), а також за істотної допомоги Заходу шляхом виділення фінансових ресурсів, надання пільгового режиму у взаємній торгівлі, навчання кадрів і т. ін. Центральноєвропейські країни розпочали перетворення на основі в цілому достатньо збалансованої економіки, параметри якої вимагали тільки певного, хоча й значного коригування у зв’язку з необхідністю виходу із “світового соціалістичного табору” та включення у загальносвітовий поділ праці.

Укладені з усіма країнами СНД на початку 90-х років “Угоди про партнерство і співробітництво” не передбачали таких заходів прямої допомоги, кожна з цих країн мала здійснювати ринкові перетворення практично власними силами, з невеликими пільгами з боку ЄС у вигляді режиму преференцій у торгівлі (Ломейські конвенції 1995–2000 рр. встановили для групи країн, що розвиваються, полегшений доступ ряду їхніх аграрних та сировинних товарів на ринок ЄС; аналог таких преференцій для країн СНД міг бути використаний лише частково через відсутність більшості продуктів, які виробляються у тропіках), в умовах обмеженого допуску продукції чорної металургії, текстильної промисловості, сільського господарства на основі жорстких квот на імпорт, виділення відносно невеликої технічної допомоги з фонду ТАСІС і т. д.

Для країн Центральної Європи головна трудність полягала в необхідності замінити колишній командно-адміністративний апарат управління на новий, здатний долати внутрішні й зовнішні проблеми функціонування ринкової економіки. Країни ж СНД були змушені вирішувати більш складне, триєдине

¹ EG – Polen – Ungarn. Dokumentation. Europaverlag. Wien – Zürich, 1993, S. 278.

завдання: крім такої заміни вони мали забезпечити збалансованість національних економік, диспропорції в яких (навіть у найбільшому й самодостатньому господарському організмі Росії) стали природним наслідком розвалу єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР, а також на пустому місці сформувати організаційні й економічні інститути взаємовідносин із світовим співтовариством, які раніше існували тільки на рівні загальносоюзної центральної влади. У цьому зв'язку слід визнати, що об'єктивно трансформаційний процес у регіоні СНД відбувався в набагато складніших умовах, ніж у центрально-європейських постсоціалістичних державах.

Крім того, в історії не було аналога повернення до попередньої економічної моделі після тривалого періоду (в даному разі – 70-річного, проти майже вдвічі меншого “директивного” періоду в країнах Центральної Європи) функціонування прямо протилежної їй системи економічного розвитку. Підкреслимо, що концептуальні засади ринкових перетворень у країнах СНД, попри всі їхні відмінності, зазнали переважного впливу таких самих перетворень у найбільшій країні регіону – Росії, де реформатори, як “ідеалісти” (Є. Гайдар, Г. Явлинський), так і “прагматики” (А. Чубайс), головне своє завдання вбачали в прискореному й радикальному зламі радянського господарського механізму, заперечуючи саму можливість еволюційного розвитку, яка на цей час з ініціативи Ден Сяопіна вже почала демонструвати свою ефективність у Китаї. На наш погляд, не суперечить еволюційному підходу і кількарічне розв'язання в усіх нових незалежних державах докорінної проблеми ринкових реформ – роздержавлення та приватизації власності. Така масова приватизація здійснювалась як самоціль, а не як передумова поступового формування більш раціональної системи господарювання з урахуванням уже досягнутих на попередніх етапах результатів, із залученням до цього процесу основної маси населення, оптимізацією успадкованої “важковагової” структури національних економік, використанням можливостей пристосувати її до вимог світового ринку, зрештою, з пріоритетом відчутної віддачі від нових реалій включення в міжнародний поділ праці для кожного з членів СНД.

На реформаторів-“ідеалістів”, котрі мали змогу ознайомитися з досвідом західних країн (Є. Гайдар, наприклад, уже в студентські роки уважно вивчав “Чилійське диво” після скинення президента-соціаліста С. Альєнде, і багато хто з них, повернувшись із зарубіжних поїздок, перебував під великим враженням від контрасту між життям на Заході і в СРСР), справляв, проте, вплив і вкорінений у свідомості багаторічний досвід однакової поведінки виробничих структур та маси індивідів за радянських часів. Тому на початку реформаційного процесу з'явилися зовні вельми привабливі проекти прискорених ринкових перетворень, зорієнтовані на поворот “усі враз” економічних суб'єктів (найпримітнішою щодо цього була пропозиція Г. Явлинського, викладена в Програмі “500 днів”, повністю перебудувати систему господарювання). Подібні проекти ігнорували те, що вони мали здійснюватися в умовах не монопольного диктату держави, а його відсутності, після виникнення не придушуваних цілком з єдиного центру різних і найчастіше протилежних інтересів агентів господарського життя.

Реформатори-“прагматики” не вдавалися в такі теоретичні тонкощі. А. Чубайс, В. Чорномірдин та інші урядовці за підтримки президента Б. Єльцина послідовно проводили політику здійснення “початкового нагромадження капіталу”, завуальовану гаслами про загальну роздачу державної власності шляхом надання населен-

ню ваучерів, про створення акціонерних товариств, для участі в яких у переважної більшості громадян не було достатніх коштів, про надання свободи в започаткуванні власного бізнесу, — він був в основному витіснений з поверхні господарського життя майбутніми олігархами, економічними кланами, котрі могли користуватися адміністративною підтримкою, або дедалі сильнішими кримінальними утвореннями. Впроваджений під час перетворень економічний механізм не був надійно підкріплений необхідними правовими нормами, владні структури, формуючи його, мали на меті не користь для усього суспільства, а забезпечення інтересів найближчих до них бізнесменів. “У результаті російський капіталізм народився у безповітряному просторі, у вакуумі, без чинних законів, а держава була настільки ослабленою, що не могла застосовувати наявні закони”, — так оцінив період початку перетворень у Росії американський політолог і журналіст Д. Хоффман, і його слова повною мірою стосуються аналогічних процесів в усіх інших країнах СНД².

Не можна оцінити позитивно і діяльність тих зарубіжних радників, котрі залучалися до консультацій під час проведення ринкових перетворень. Це особливо стосується проектів реформування економіки, що їх МВФ нав’язував країнам СНД як обов’язкову умову одержання вельми необхідної їм фінансової допомоги. Став загальновідомим провал у 90-х роках минулого століття таких реформ, розроблених експертами МВФ та прийнятих керівництвом Киргизстану (про стандартний підхід на Заході до оцінки тієї чи іншої країни СНД свідчить той факт, що аж до свого скинення у 2005 р. президент А. Акаєв мав на Заході репутацію “найпопліднішого реформатора в регіоні СНД”, завдяки чому Киргизстан був прийнятий до складу Світової торговельної організації першим на пострадянському просторі). Відомий грузинський учений В. Папава присвятив аналізу хибних рекомендацій МВФ щодо Грузії низку публікацій, у тому числі цілий розділ колективної монографії, окремі параграфи якого детально розкривають помилки експертів цієї організації в економічній та політичній сферах, у ціноутворенні, спеціально виокремивши “помилки, викликані стандартним підходом”³. В Україні, Казахстані, Вірменії та інших країнах СНД до середини нинішнього десятиліття працювали консультаційні представництва ЄС (в Україні — UEPLAC), у більшості країн регіону — офіційні консультанти при урядах, центральних банках та інших державних і приватних установах. Не можна повністю заперечувати вплив усіх цих зарубіжних представників на розуміння національними владними структурами західних методів господарювання і відмінності від них аналогічних методів, які використовувалися в нових незалежних державах. Проте в найкращому варіанті практичний внесок зарубіжних експертів у ринкові перетворення здебільшого залишався тільки на рівні вислуханих “реформованим” чиновництвом рекомендацій. Діяльність таких консультантів мала більший ефект для тих держав чи корпорацій, які їх “відрядили”, бо давала Заходу змогу одержувати інформацію про реальне становище в економічному й політичному житті країн СНД. Характерно, що всі зарубіжні експерти досі переконані в правильності наданих ними рекомендацій і не відчувають відповідальності за негативні наслідки проведених за їхньої присутності реформ, які, на їхню думку, були перекручені місцевою владою. Про це прямо пише Дж. Сакс, зазначаючи, що в здійсненні російських ре-

² Див.: Хоффман Д. Олигархи. Богатство и власть в новой России. М., “Астрель”, 2010, с. 18.

³ Див.: Беридзе Т., Исмаилов Э., Папава В. Центральный Кавказ и экономика Грузии. Баку, “Нурлан”, 2004, с. 124–157.

форм найгірше відбулося в 1995 і 1996 роках, коли він уже був “лише стороннім спостерігачем”⁴.

Д. Хоффман підкреслює: “Після 1992 р. Росію заповнили американські та європейські інвестиційні банкіри і юристи, надаючи допомогу в написанні російської програми масової приватизації, укладаючи проекти найважливіших законів, що регламентують діяльність компаній, і створюючи ринки капіталу”⁵. При цьому їхні рекомендації базувалися саме на стандартних, перенесених з досвіду інших країн підходах до здійснюваних реформ, без огляду на конкретну ситуацію в кожній з країн СНД. Дуже показову заяву в цьому зв’язку зробив один з головних радників урядів у регіоні Центральної Європи та СНД Дж. Сакс: “Подумки я ставився до Росії, як до Польщі, тільки вчетверо більшої країни, можливо, вдесятеро більш непіддатливої у структурному й культурному відношеннях”⁶.

У цілому ж, за певних відхилень від російської політики перетворень, принципово близькі до неї моделі ринкових реформ були здійснені в більшості країн СНД. Найважливіші відмінності полягали в проведенні реформ в інтересах економічних кланів (Росія, Україна, Молдова, Вірменія, Грузія) або кланів, побудованих за родинно-племінним чи територіальним принципом (держави Центральної Азії). Крім того, в Азербайджані та інших мусульманських країнах цього регіону на політику реформування особливий вплив справили релігійні догмати і пов’язані з ними настанови шариату (правил повсякденного життя); так, збереження землі в державній власності в Узбекистані прямо обґрунтовується відповідним положенням Корану. Істотно вплинула на перебіг перетворень у цих державах також воля “лідерів нації”, котрі в перше десятиліття після набуття незалежності використали традиційну патримоніальну ментальність населення для побудови “під себе” жорсткого каркаса політичної та економічної влади. Поряд з цим у ряді країн (Туркменія, Беларусь) до останнього часу здійснювалися лише часткові реформи із збереженням значних елементів командно-адміністративної економіки.

У Росії, Закавказзі (крім Вірменії), у Центральній Азії більшою, в Україні – меншою мірою проявився своєрідний феномен певною мірою феодального принципу придбання приватизованої власності, коли майбутні наближені до центральної влади олігархи (між іншим, відповідно до повного додержання формального законодавства) були наділені нею певним “феодом” (правом володіння) на найбільші господарські об’єкти або на право займатися банківською, страховою, зовнішньоекономічною та іншими видами діяльності. Те саме відбувалося й на нижчому рівні – між регіональною адміністрацією та місцевим бізнесом, – природно, стосовно до дрібніших об’єктів господарювання. Якщо в законослухняних західних країнах суворо карається зв’язок між політичною та адміністративною, з одного боку, й економічною діяльністю, з другого боку, то практично в усіх країнах СНД перебування на певній посаді в адміністрації або партії автоматично приводить до збільшення сімейного багатства, навіть за наявності формального усунення чиновників від господарської сфери, – аналоги повністю неіснуючого колишнього мера Москви Ю. Лужкова та його дружини-мільярдерки О. Батуриної багаторазово й повсюдно продубльовані практично в усіх пострадянських державах, включаючи Україну, Казахстан, Узбекистан.

⁴ Див.: С а к с Д ж. Д. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени. М., Изд-во Института Гайдара, 2001, с. 172.

⁵ Див.: Х о ф ф м а н Д. Знач. праця, с. 17.

⁶ Див.: С а к с Д ж. Д. Знач. праця, с. 167.

Не менш важливу роль в “економізації” адміністративного апарату відіграло його корупційне зрощування зі “своїми” – наближеними до чиновників новими бізнесменами. Це призвело до формування вузького кола раптово розбагатілих найбільших власників, що найвиразніше проявилось в Росії у період президентства Б. Єльцина, а в менших майнових обсягах – і в інших країнах розгляданого регіону. Дж. Сакс вважає найважливішим наслідком приватизації те, що “корумпована група так званих бізнесменів, котрих у подальшому почали називати новими росіянами, зуміла прибрати до своїх рук природні ресурси вартістю в десятки мільярдів доларів, – головним чином, родовища нафти й газу, що належали російській державі”⁷. Саме напівзаконність одержання “феодів” дає змогу протягом усіх минулих 20 років зберігати залежність кожного такого нувориша від державної влади, яка фактично ототожнена з правлячим у країні в даний момент кланом. Наочним прикладом цього є наслідки зміни політичного керівництва Росії, України та Киргизстану для перерозподілу власності, насамперед найбільшого і великого бізнесу (в інших країнах СНД такої зміни не було, а в Молдові, Вірменії, Туркменістані політичні й економічні процеси набагато слабше взаємозв’язані).

Не кажучи вже про Китай і В’єтнам, але й порівняно з регіоном Центральної Європи, все ж таки ближчим за методами здійснення трансформаційного процесу, країни СНД показали набагато гірші результати перетворень в економічному житті. Якщо в центральноевропейському регіоні реформаційна криза завершилася за 2–3 роки (щоправда, за прямої підтримки Заходу), то в середньому в СНД вона затяглася до кінця минулого століття, з початком поживлення для більшості учасників СНД у 1996–1997 рр. і запізненням для найбільших країн регіону: у Росії – до 1999 р., в Україні – до 2000 р. З цим приблизно збігаються і показники динаміки виробництва промислової продукції (більш або менш стабільне щорічне його збільшення коливалося від 1993 р. в Узбекистані до 1999 р. в Україні та Росії, а в Молдові – навіть до 2000 р.), при значному поєднанні приросту й падіння в сільському господарстві (останні падіння виробництва в цьому секторі відносяться до 2009 р. для України, Вірменії та Молдови). Якщо навіть виключити особливі показники несприятливого впливу на економіку кризи 2008–2009 рр., то протягом останнього, в цілому благополучного, десятиліття у більшості країн розгляданого регіону спостерігалася “рвана” динаміка приросту ВВП, з коливанням від вельми високих показників – майже 14% до скромних 2–3% (в Україні показники варіювалися від 12,1% у 2004 р. до 2,3% в передкризовому 2008 р., у Росії – від 8,5% у 2007 р. до 4,0% у 2010 р.) за високої стабільності приросту тільки в Азербайджані, Узбекистані, Туркменістані⁸. На таку динаміку економічного розвитку нових незалежних держав у її зв’язку з незадовільним перебігом реформування звертають увагу й західні дослідники. Як зазначав німецький учений Р. Гетц, з огляду на те що “ринкові реформи в країнах Співдружності в 90-ті роки здійснювалися повільно, там не може бути й мови про впевнене господарське зростання, на відміну від реформаційних держав Центральної та Східної Європи”⁹.

Позитивно може бути оцінений прискорений розвиток економіки Азербайджану й Казахстану (їхній ВВП за 1994–2010 рр. збільшився у 32,4 і 12,4 раза,

⁷ Там же, с. 172.

⁸ Див.: Основные социально-экономические показатели государств – участников СНГ за 1992 (1994) – 2010 годы. Минск, Департамент экономического сотрудничества Исполкома СНГ, 2011, с. 3, 6, 7.

⁹ G ö t z R. Wirtschaftsmacht Russland. “Osteuropa” № 2, 2008, S. 24.

відповідно, при середніх показниках для регіону СНД в 5,4 раза), але цей значний приріст було забезпечено практично тільки за рахунок нарощування поставок нафти та інших сировинних товарів Казахстаном і нафти – Азербайджаном (характерно, що найбільший приріст зафіксовано лише за 6 років: з 2004 по 2010 р. ВВП цієї країни зріс у 24,7 раза у зв'язку з початком віддачі від розробок родовищ на шельфі Каспію спільно із світовими нафтовими ТНК). Поряд з тим економічна динаміка країн, що не мають таких ліквідних на світовому ринку енергоносіїв, набагато нижча (для Киргизстану й Молдови приріст ВВП становив за той самий період ледь більше 400%, Таджикистану – 700%). Повільніше, порівняно з двома найдинамічнішими країнами, зростали економічні показники у групи розвинутих країн регіону: за 1994–2010 рр. ВВП Білорусі зріс у 10 разів, Росії – у 5,3 раза, України – у 3,6 раза. При цьому зберігаються певні перепади в частці ВВП на душу населення: порівняно з найвищим показником Росії (10310 дол. у 2010 р.) відносно невелике відставання зафіксовано тільки для Казахстану (8902 дол. за дуже високої динаміки зростання цього показника протягом останніх 5 років). У Таджикистані частка ВВП на душу населення менша за російський аналог у 14 разів, у Киргизстані – у 12 разів, в Узбекистані – в 7,5 раза. У тому ж 2010 р. Україна з її 2010 дол. на душу населення відставала не тільки від Росії та Казахстану, а й від Білорусі (5684 дол.) та Вірменії (2848 дол.)¹⁰.

Щодо міжнародних порівнянь, то висновки можна зробити аж ніяк не на користь країн СНД. Навіть найвищий показник Росії у 2010 р. був тільки на рівні Чилі, Мексики або Венесуели, наступні за нею за рівнем ВВП Казахстан, Білорусь, Азербайджан (3830 дол.), Вірменія та Україна перебувають на рівні Албанії, Анголи, Тунісу та ін. Відповідні показники у Туркменістану становлять 2480 дол., Молдови – 1470 дол., що відносить їх до другої сотні країн світу, а останні в цьому переліку Киргизстан, Узбекистан і Таджикистан взагалі входять до групи найменш розвинутих держав¹¹.

Порівняно з більшістю країн світу на учасників СНД підвищений негативний вплив справляють і деякі інші фактори. Це стосується насамперед корупції. У світовому рейтингу корупції серед 178 країн найсприятливішою є позиція Казахстану й Молдови (показник 2,9 за 10-бальною шкалою, 107-ме і 108-ме місця, тобто на рівні Алжиру, Аргентини, Сенегалу та ін.); з показниками 2,6–2,1 Вірменія (123-те місце), Білорусь (127-ме місце), Азербайджан (134-те місце), Україна (144-те місце) можуть бути віднесені до групи країн, куди входять також Мадагаскар, Ліван, Бангладеш, Того та ін. Для Росії (162-ге місце), Таджикистану (163-ге місце), Киргизстану (166-ге місце) цей показник дорівнює 2,1–2,0, тобто на рівні Камбоджі, Кенії, Лаосу та ін. Туркменістан (173-те місце) й Узбекистан (174-те місце) перебувають, відповідно, на 6-му і 5-му місцях з кінця рейтингу, тобто серед найбільш корумпованих країн світу¹².

Не менш негативно впливає на економічну ситуацію в нових незалежних державах висока інфляція. Звичайно, її показники не такі жахливі, як на початку реформаційного періоду, коли індекс споживчих цін у 1992–1994 рр. щороку зростав, наприклад, у Вірменії – у 110 разів, а в інших країнах – у 10 разів і більше.

¹⁰ Див.: Основные социально-экономические показатели государств – участников СНГ за 1992 (1994) – 2010 годы, с. 5.

¹¹ World Development Report, 2010. World Bank, Washington, D.C., 2010, p. 378–379.

¹² The 2010 Corruption Perception Index. Transparency International, 2010. (За даними 2011 року Україна відкотилася на 152-ге місце).

В останньому п'ятиріччі щорічні темпи інфляції коливаються в межах 8–10% (найвищі показники серед країн регіону зафіксовані для України – 122,3% у 2008 р. і Киргизстану – 120% у 2007–2010 рр.)¹³. Як зазначає американська дослідниця російської економіки Падма Гледіс Десаї, навіть у найскладніших умовах протистояння з кризою у 2009 р. Центральний банк Росії був змушений розподіляти наявні валютні резерви між допомогою провідним банкам, а також монополіям і не менш великими антиінфляційними витратами (за її твердженням, на початковій стадії російської антикризової політики, в I кварталі 2009 р., взагалі переважали антиінфляційні заходи на шкоду підтримці суб'єктів господарювання)¹⁴, що явно було викликане побоюванням переростання “повзучої” в “галопуючу” або навіть у гіперінфляцію.

До несприятливих факторів належить і різка диференціація доходів між олігархами й основною частиною населення, причому в ряді країн номінальний рівень оплати праці мав чисто символічне значення (у 2008–2009 рр. вона становила в Киргизстані 20 дол. на місяць, в Узбекистані – 31,9, у Таджикистані – 48 дол. при найвищих показниках для України, Білорусі та Росії – 311, 250 і 223 дол. на місяць, відповідно, що у 2–3 рази менше, ніж для постсоціалістичних країн Центральної Європи, не кажучи вже про незрівнянно багатші країни ОЕСР)¹⁵. Величезний розрив у доходах різко ослаблює мотивацію трудівників до праці, він викликає до життя різні форми їхнього протесту, породжує різку неприязнь до власників великого капіталу й критику державних структур, які їх підтримують. У цьому зв'язку закономірними є результати проведених у Росії соціологічних досліджень причин криз 1998 і 2009 років, коли саме олігархів звинуватили в їхньому “імпорті” в країну, відповідно, 25 і 28% опитаних¹⁶.

Розгляд різних аспектів генези економічної ситуації в регіоні СНД можна було би продовжити, але і у вітчизняних дослідницьких матеріалах, і в працях зарубіжних експертів на цей час уже досить повно висвітлено практично всі, переважно негативні, наслідки ринкових реформ, проведених у нових незалежних державах.

Поряд з внутрішніми процесами не можна визнати сприятливим і зовнішнє середовище економічних перетворень розглянутих країн. Усі 20 років Захід зберігає щодо них у цілому стриману й очікувальну політику, хоча на початку 90-х років розв'язав такі важливі для себе проблеми, як усунення другого у світі військово-політичного колоса – СРСР, ліквідація його впливу на весь “соціалістичний табір” і багато країн третього світу, обмеження “розповзання” ядерної зброї серед наступників СРСР. Найбільш яскравим прикладом такої стриманості є тривалі переговори про надання Україні асоційованого статусу в Європейському Союзі. Те саме можна сказати про зміст “Угод про партнерство і співпрацю” між ЄС і країнами СНД, а також про такий концептуальний документ, як визначальне для перспектив співробітництва ЄС із сусідніми країнами повідомлення Європейської Комісії щодо “політики сусідства” від 11 березня 2003 р. У цьому документі, на нашу думку, чітко простежується навіть жвавіший інтерес до південних сусідів

¹³ Див.: Основные социально-экономические показатели государств – участников СНГ за 1992 (1994) – 2010 годы, с. 9.

¹⁴ Desai P. G. Russia's Financial Crisis: Economic Setbacks and Policy Responses. “Journal of International Affairs” Vol. 63, Issue 2, 2010, p. 2.

¹⁵ Див.: Заработная плата в мире в 2010–2011 годах. М., группа Международной Организации Труда для стран Восточной Европы и Центральной Азии, 2010, с. 118–119.

¹⁶ Sociologists' Views of Everyday Life in Russia Under Crisis Condition. “Sociological Research” Vol. 49, № 5, 2010, p. 60.

Європи в регіоні Середземного моря, ніж до “західних нових незалежних держав” (України, Білорусі, Молдови), так само як до інших країн СНД, з дещо більшою увагою до Росії¹⁷.

Не відіграла, та й не могла в існуючій моделі відіграти позитивну роль для економічного розвитку пострадянських країн їхня спільна організація, що з’явилася у грудні 1991 р., – Співдружність Незалежних Держав. Як показав досвід її діяльності, позитивним є те, що вона забезпечила процес у цілому цивілізованого розмежування наступників СРСР, поряд з тим не ставши основою не тільки їхньої інтеграції, а й встановлення стабільних взаємовигідних відносин між усіма членами. Суперечливість політико-економічних інтересів, які реально відбивають позиції правлячих у цих державах кланів, постійно зривала і продовжує зривати розв’язання спільних економічних проблем. Це підтверджують дані про співвідношення торгових операцій між членами СНД та з іншими країнами світу. У 2009 р. сукупний експорт до держав “далекого зарубіжжя” становив 81,4% від загального обсягу вивезення країн СНД, даний показник був найвищим в Азербайджані – 92,3% (в Україні – 66,1%). При цьому тільки в Білорусі, Таджикистані, Киргизстані в окремі роки превалював імпорт з інших країн СНД, вісім інших учасників організації орієнтувалися на ввезення товарів з інших регіонів світу. СНД являє собою певною мірою унікальне міждержавне об’єднання, в якому один учасник – Росія у політичному й економічному відношенні переважає усю решту разом (частка Росії у сумарному ВВП регіону СНД дещо зменшилася – від 79,6% в 1994 р. до 76,3% у 2010 р., що не змінило її загальне превалювання в економічних показниках розгляданого регіону). Водночас дані про географічний напрямок російської зовнішньої торгівлі (питома вага експорту поза СНД у 2009 р. становила 84,5%, у 2010 р. – 85,0%, відповідні показники імпорту – 87,0 і 86,2%) не засвідчують реальний істотний внесок Росії в підтримку інтеграційного курсу¹⁸. Усі спроби перетворити в життя концепцію “дворівневої інтеграції”, з виділенням “інтеграційного ядра” та підтягуванням до нього решти учасників СНД, не дали позитивних результатів. Це стосується Митного союзу Росії, Білорусі й Казахстану (1995 р.), Союзної держави Росія – Білорусь (1999 р.), ЄврАзЕС (2000 р.), договору про “Єдиний господарський простір” (2003 р.); досить складно йде також оформлення Митного союзу Росії, Білорусі й Казахстану, проголошеного у 2010 р., видимі результати якого можуть проявитися тільки по якомусь певному часі його існування.

Таким чином, ні всередині кожної з країн СНД, ні в їхньому міжнародному оточенні за минулі 20 років не було створено вагомі передумови для забезпечення глибоких і комплексних економічних реформ. Через це переважно не були усунуті наслідки колишнього, радянського, способу ведення господарства; ситуацію ускладнила незбалансованість національних економік після розпаду загальносоюзного народногосподарського комплексу.

Економіка країн СНД, як і раніше, функціонує за екстенсивним типом здійснення господарських процесів, її основу становлять галузі важкої промисловості, переважно сировинної та енергетичної спрямованості. Продовжуючи екс-

¹⁷ Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. Commission of European Communities, Bruxelles, 2003. Com. 2003 (104) final.

¹⁸ Див.: Основные социально-экономические показатели государств – участников СНГ за 1992 (1994) – 2010 годы, с. 4 (без показників Грузії, яка вийшла зі складу СНД у 2008 р.); Внешне-торговые отношения государств – участников СНГ в 2010 году. Минск, Департамент экономического сотрудничества Исполкома СНГ, 2011, с. 5.

плувати раніше створені в цих галузях потужності, Росія і Туркменістан, головним чином за рахунок внутрішніх ресурсів, а Казахстан та Азербайджан (в останнє п'ятиріччя – і Узбекистан) за рахунок залучення іноземного капіталу – різко збільшили диспропорційність своєї економіки через переважне зростання затребуваної на світовому ринку продукції енергетичного та сировинного секторів. Аналогічною є і ситуація в Україні, з тією лише різницею, що тут гіпертрофований розвиток спостерігається у менш конкурентоспроможних за рубезем галузях металургійної та хімічної індустрії. Водночас усі інші нові незалежні держави, не маючи можливості експортувати продукцію зазначених галузей важкої індустрії, перебувають в особливо складному економічному становищі через те, що не зуміли забезпечити бодай мінімальні позиції для своїх товарів на ринках усередині СНД та за його межами.

Усі ці країни, навіть Росія, що має величезний потенціал, не спромоглися використати реформи, щоб забезпечити збалансованість відтворення у національних рамках: у кожній з них основну частину національного багатства становлять доходи від зовнішньоекономічної діяльності, з їх небезпечною залежністю від світової кон'юнктури. Особливо чітко така залежність проявилася в роки останньої економічної кризи. Наприклад, у Росії, після десятиріччя високого профіциту державного бюджету, вперше у XXI ст., у 2009 р. було зафіксовано його високий дефіцит, що зберігся і у 2010 р., з певним пом'якшенням після підвищення світових цін на енергетичні товари. Таку повну залежність російського бюджету від “енергетичних” цін відзначають і російські, і зарубіжні експерти. Зокрема, П.Г. Десаї, констатує, що “російський енергетичний сектор, який включає в себе нафту й природний газ, створює серйозну частину доходів центрального уряду”, підкреслила, що часткове ослаблення дефіциту бюджету в період кризи 2009 р. було безпосередньо пов'язане з деяким зростанням світових цін на продукцію названих галузей¹⁹.

Та відкритість національних економік, яка виникла на основі практично спільної для всіх країн СНД моделі реформ (крім Узбекистану й Туркменістану з їхньою “закритою” до останнього часу економікою), не може бути визнана раціональною, що засвідчується переважанням пасивного торгового сальдо в більшості з них. За 1994–2010 рр. таке сальдо спостерігалось усі 17 років у Вірменії, Білорусі, Молдові, 15 років – у Киргизстану, 14 років – Таджикистану, 11 років – Україні, 7 років – Азербайджану (при додатному сальдо в останнє десятиліття у зв'язку з розширенням поставок каспійської нафти), при 1 році у Казахстану й активному сальдо за весь цей період у Росії (Узбекистан не публікує відповідні дані з 1999 р., а Туркменістан – з 2004 р.)²⁰.

Наведені вище показники демонструють іще одну особливість регіону СНД – тепер більша чи менша збалансованість національної економіки є характерною тільки для країн з високою питомою вагою експорту енергоносіїв та продукції гірничодобувної промисловості (Росія, Казахстан, Азербайджан, до яких, за опосередкованими оцінками, можна приєднати також Туркменістан, а в останні роки – Узбекистан). Така найлегша економічна політика, що не вимагає складних кардинальних перетворень і фактично нав'язана кон'юктурою світового ринку, уже в середньостроковій перспективі неодмінно викличе синдром відомої “голландської хвороби”, деякі заходи до запобігання якій вживаються лише в Росії і Казахстані.

¹⁹ Див.: D e s a i P. G. Зазнач. праця, с. 3.

²⁰ Див.: Основные социально-экономические показатели государств – участников СНГ 1992 (1994) – 2010 годы, с. 12–16.

Для модернізації економіки країн СНД першорядне значення міг би мати вихід на інноваційний шлях розвитку, але, на жаль, інновації відкидаються їхньою нинішньою економічною моделлю. Можна навести ряд окремих позитивних прикладів успішного застосування інновацій в економіці найрозвинутіших країн регіону, але навіть там вони не стали іманентним і масовим складником економічних процесів. Існуючий механізм господарської діяльності відторгає не тільки свої, а й зарубіжні, багаторазово перевірені досвідом, високоефективні науково-технологічні розробки, новітні форми інноваційних інститутів – технопарки, технополіси, впроваджувальні центри тощо. Проблеми незадовільного використання інновацій досить повно досліджені вченими країн СНД та їхніми зарубіжними партнерами ²¹, тому обмежимося тільки констатацією існуючої ситуації в цій сфері. Економічні реформи не змогли забезпечити в регіоні СНД тієї обов'язковості використання інновацій, яка характерна для передових країн світу. Навіть у Росії, де протягом останніх 5 років наполегливо проводиться курс на інноваційний розвиток, певних результатів досягнуто тільки в державному секторі на основі прямих замовлень ВПК, космічної галузі, в рамках великих державних структур (Об'єднаної авіабудівної корпорації та ін.). За збереження існуючого становища у затребуванні інновацій може залишитися чужорідним тілом в економіці цієї країни і створена нині російська “Силіконова долина” в Сколкові.

Нові незалежні держави підійшли до свого 20-ліття з різними підсумковими результатами. У цілому в регіоні СНД чітко виділяються дві групи країн – з більш-менш стабільним економічним становищем (Росія, Україна, Казахстан, Азербайджан, Туркменістан, а також Узбекистан) і з гранично складною ситуацією (Таджикистан, Киргизстан, Вірменія, Молдова); особливий стан економіки спостерігається у Білорусі, останні події в якій (вибух цін у 2011 р., розбалансування господарського механізму та ін.) показали “штучність” тієї стійкості національної економіки, яка довгі роки базувалася на одержанні надпільг від Росії в обмін на підвищену лояльність з боку білоруського керівництва, скасованих за нинішніх проявів самостійної позиції президентом О. Лукашенком. Як уже зазначалося, розмежує ці дві групи країн наявність або відсутність можливості постачати на світовий ринок енергетичні й сировинні товари (для України – продукцію чорної металургії та хімії). Інакше кажучи, для обох груп ситуація в національній економіці залежить від зовнішнього фактора, до того ж не від наявності в експорті товарів з високим ступенем обробки, які мали би превалювати в структурі виробництва й вивезення після двох десятиліть економічних реформ. При цьому протягом усього періоду самостійного розвитку “складні” країни розгляданого регіону перебувають у стабільно кризовій ситуації. Уже цитований грузинський учений В. Папава, характеризуючи перше десятиліття самостійного будівництва національних економік, навіть використав такий термін, як “некроекономіка”, тобто “омертвлена економіка”. Слід усе ж таки визнати, що в останні роки ці країни дещо поліпшили своє економічне становище, яке, проте, може бути охарактеризоване вже відомим терміном “патекономіка”, застосовуваним до економіки стагнації, нездатної динамічно розвиватися без привнесення зовнішніх фінансових та матеріальних ресурсів. На жаль, у цих країнах немає досить привабливих об'єктів

²¹ Даній проблемі присвячено ряд публікацій і автора цієї статті, зокрема, аналіз відмінностей у використанні інновацій у СНД та інших країнах наведено в журналі “Економіка України” № 6, 2010.

для великих іноземних вкладень, а допомога з боку МВФ, Світового банку та інших фондів може забезпечити тільки мінімальну виживаність.

Криза 2008–2009 рр. оголила ще один парадокс загальної ситуації в розгляданому регіоні – від неї найсильніше постраждали країни, які все ж таки далі від інших просунулися шляхом ринкових перетворень. Найбільше падіння ВВП у 2009 р. зафіксовано в Україні (на 14,8%), потім іде вкрай нестійка економіка Вірменії, а за нею найстабільніша раніше російська економіка (падіння на 7,8%); різко впав приріст ВВП порівняно з передкризовими показниками у Казахстану (з 18,8% у 2007 р. до 9,5% у 2008 р., 6,2% у 2009 р. і 7,0% у 2010 р.). Найбільшим приростом під час кризи характеризується економіка Азербайджану – країни з високим рівнем прямого впливу держави (збільшення ВВП на 9,3%), а також двох країн, де збереглися адміністративні підйоми в економіці, – Узбекистану (+8,1%) і Туркменістану (+6,1%), які і у 2010 р. показали найвищі в СНД темпи приросту ВВП (відповідно, 8,5 і 9,2%)²². Міжнародна організація “Economic Intelligence Unit” у жовтні 2009 р. навіть долучила Узбекистан і Туркменістан до претендентів на входження в п’ятірку найдинамічніших держав світу. Чи означає це перевагу дещо модернізованої командно-адміністративної економіки перед ринково-орієнтованою? У жодному разі ні! Ситуація, що склалася, засвідчує лише те, що реформаційні заходи, вжиті в Росії, Україні й Казахстані, мають частковий і фрагментарний характер, а сформований на їхній основі механізм не є адекватним існуючим потребам господарюючих суб’єктів цих країн.

Тепер стає зрозумілим, що в найбільш розвинутих країнах світу класичний капіталізм ХІХ–ХХ ст. переростає в якийсь інший суспільний уклад, з чим пов’язані численні спроби термінологічно позначити сутність цього явища. Поряд з тим у ряді країн існує “колишній” капіталізм, з більшими або меншими включеннями інформаційних технологій, інновацій та інших елементів уже вищого укладу. Навряд чи хтось насмілиться твердити, що навіть у найрозвинутіших країнах СНД рівень економічного і в цілому суспільного розвитку відповідає параметрам посткапіталізму. Але неминучим є і друге запитання: чи побудований взагалі там на основі проведених реформ капіталізм?

У цьому зв’язку ми погодимося з професором Міжнародної академії сучасних знань (м. Обнінськ, Росія) П. Ореховським, котрий дійшов висновку, що “численні реформи, які не припиняються, та державні програми є, по суті, імітаційними”²³. Цей висновок можна віднести не тільки до сфери інновацій і не тільки до Росії, а в ширшому плані – до всіх нових незалежних держав та їх сучасного механізму. На нашу думку, в регіоні СНД тепер існує “квазікапіталізм”, або “прокапіталізм” (від лат. “pro” – замість). Так, у цих країнах уже напрацьовано систему ринкових законів, створено відповідні зарубіжним аналогам інститути. Але практика їхнього використання дуже далека від моделі реального капіталізму, насамперед в її рафінованій англосаксонській формі, або ж прийнятої у ФРН та країнах Північної Європи. Чи впливають, наприклад, на підвищення конкуренції наявні майже в усіх країнах СНД антимонопольні відомства? Звичайно, ні, вони не в змозі вплинути на діяльність наближених до влади монополістів, а нерідко взагалі використовуються для ослаблення чи витіснення невідгодних цій владі підприємців. Те саме можна сказати про господарські суди, податкову систему,

²² Див.: Основные социально-экономические показатели государств – участников СНГ за 1992 (1994) – 2010 годы, с. 3.

²³ Див.: Ореховский П. Власть и инновации (почему в России не получается построить инновационную экономику). “Общество и экономика” № 8–9, 2009, с. 116.

антикорупційні органи тощо, звичайно, різною мірою віддані “телефонному праву” в кожній з країн СНД.

І взагалі, існуючий тип сучасної економічної моделі може бути охарактеризований як “державно-залежний” капіталізм, коли знову вказати на ототожнення держави з кланом, що перебуває в даний момент при владі. У засобах масової інформації наводилися численні приклади прямого втручання державних органів (щоправда, з використанням судових інстанцій) в усунення з господарської сфери бізнесменів шляхом їх арешту (наприклад, власника концерну “Юкос” М. Ходорковського в Росії) або переділу власності після зміни вищого ешелону влади в Україні. “Одержавлення” квазікапіталістичної системи господарювання досить чітко відмічене й західними дослідниками економічних процесів у СНД. Так, характеризуючи ставлення колишнього президента, а нині прем’єра Росії В. Путіна до фінансово-промислових груп, Марта Олкотт пише, що, на його переконання, ці групи “повинні діяти в певних рамках, встановлених державою, і якщо вони служать державі так, як вона від них очікує, то, у свою чергу, можуть розраховувати, що й надалі володітимуть своїми активами”. А далі ще конкретніше: “Путін розглядає здійснюваний ними (тобто ФППГ. — В. Б.) контроль над російським майном як певну форму опіки, з якої управлінці та “власники” можуть вільно вилучати прибуток. Ясно також, що Путін не вважає таке управління *повним розпорядженням власністю* (курсив М. Олкотт. — В. Б.), як це собі уявляють на Заході, де власники здійснюють повний контроль над своїм майном і мають право визначати, в якому напрямі їм просувати свої фірми”²⁴. Високий рівень одержавлення економіки з найбільшою силою дістає прояв у країнах, де багато років зберігається єдине керівництво державою (це країни Центральної Азії, крім Киргизстану, Беларусь, Азербайджан), але і в Україні, з її періодичною зміною верхнього ешелону влади, зберігається спадковість позиції кожного нового керівництва країни в такому “одержавленому” підході до опіки над бізнесом.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в особливо складних умовах країни СНД спромоглися все ж таки істотно просунути в економічному розвитку, здійснити більш-менш успішні зміни у своєму новостворюваному господарському комплексі, піти від колишнього малоефективного командно-адміністративного керування економікою. Але безперечно, що успіхи були би набагато вагоміші, якби країни СНД відмовилися від “імітаційної” моделі здійснення ринкових реформ.

Закладені протягом 20-ліття “напівреформ” підвалини господарського життя країн СНД вже усталилися, їх важко буде зламати суто економічними методами. Вирішальну роль у розв’язанні цієї складної та нагальної проблеми може відіграти політичний фактор — вихід на реальну демократизацію суспільства, забезпечення дійового впливу населення на всі рівні законодавчої, виконавчої та судової влади, побудова такого громадянського суспільства, яке в багатьох інших країнах забезпечує самовідтворення раціональних економічних і політичних процесів. В умовах ускладнення загальної економічної ситуації у світі, викликаного глобальними рецесійними явищами, без кардинальної перебудови своїх економічних і політичних основ простір СНД залишиться одним з найуразливіших регіонів планети.

Стаття надійшла до редакції 28 вересня 2011 р.

²⁴ Див.: О л к о т т М. Владимир Путин и нефтяная политика России. Московский центр Карнеги. Рабочие материалы, № 1, 2005, с. 11.